

Подграђе града Раса

Први резултати истраживања

МАРКО ПОПОВИЋ

Истраживања комплекса средњовековног Раса зашла су већ у другу деценију. Првобитни програм археолошких ископавања остатака самога града Раса временом је проширен у шири интердисциплинарни научни програм истраживања ширег подручја, које је у средњем веку било познато под именом Рас.¹ До новог замаха у радовима на овом подручју дошло је после 1984. године, када је усвојен „Програм истраживања, заштите, уређења простора и коришћења целине старог Раса са Сопоћанима.“

У протеклом раздобљу детаљним рекогносцирањем је био обухваћен највећи део овога простора, као и суседна подручја општина Тутин и Сјеница, где је забележено на терену и картирано више стотина археолошких налазишта из разних епоха.² Најзначајнија од ових налазишта су и сондажно истраживана, што је омогућило да се стекне основна представа о животу овога подручја од праисторије до позног средњег века. Неки од научних проблема, постављених пре или у току истраживања, већ су разрешени, али је остало и доста оних о којима су за сада изречене само хипотезе, што ће сигурно утицати на усмеравање даљих проучавања.

Комплекс крај ушћа Себечевске реке у Рашку, који се систематски истражује од 1972. године, везан за топоним Пазариште, састоји се од више хронолошко и функционално различитих локалитета груписаних на релативно малом простору. Остаци утврђења града Раса могу се наћи на заравни на врху брега Градина. Трагови бедема омеђавају и ниже заравни с источне стране, односно простор који се обично означава као Подграђе. С источне стране, испод Подграђа, у једној поткапини налазе се рушевине средњовековног манастира посвећеног архангелу Михаилу. У подножју Градине, као и под падинама суседног брега Оцева крај обале Рашке су остаци средњовековног Трговишта, насеобине из XIV—XV века, који није био у непосредној вези са старијим градом Расом³ (сл. 1).

Систематска археолошка ископавања на Градини, започета 1972⁴, завршена су 1985. године. Даља истраживања су настављена на источним падинама, односно на локалитету Подграђе. Прва прелиминарна археолошка истраживања на овом простору започета су 1980. године.⁵ Том приликом, праћењем површинских трагова, одређени су основни правци пружања северозападног, источног и јужног бедема, а у целости су откривени остаци мале северне куле. Ради утврђивања стратиграфије слојева у се-

верном делу Подграђа отворено је пет сонди. Прелиминарна истраживања су настављена и следеће године ширењем откопне површине (сонде 5—8) на делу уз северозападни бедем, како би се открили остаци једне мање правоугаоне зграде (грађевина I).⁶ На основу резултата до којих се дошло том приликом, сачињен је програм систематских ископавања. Простор Подграђа подељен је на три сектора — Северни, Јужни и Централни. У оквиру прва два сектора налазе се заравни где постоје зоне са добро очуваним слојевима, док цео Централни сектор захвата падине на којима је услед спирања и јаким одрона културни слој већим делом уништен.

У Северном сектору систематска истраживања су почета 1985. године, пошто су претходно обављени припремни радови и постављена квадратна мрежа. Те године настављена су истраживања око раније откривене грађевине I, у квадратима FGH/5—7 и G/8—9, где је пронађен још један објекат (грађевина II).⁷ У наставку радова 1986. године завршена су истраживања око грађевина I и II, а нешто даље отворена већа откопна површина, такође уз северозападни бедем, у квадратима B/18, C/16—18 и D/15—18. Ту су откривени остаци још две грађевине (IV и V), али истраживања нису окончана.⁸ Током наредних година, пошто се заврше ископавања у Северном сектору, наставиће се радови на заравни у јужном делу Подграђа.

С обзиром да главна истраживања на источним падинама Градине, односно простору Подграђа, тек предстоје, још увек се не могу до-

¹ О организацији првих истраживања: Д. Прибаковић—М. Поповић, *Археолошка истраживања средњовековног града Раса, резултати радова 1971—72*, Весник Војног музеја 18 (1972) 32—40. Историјска и историјскогеографска истраживања, којим руководи др Ј. Калић, врше се у оквиру програма Византолошког института.

² М. Поповић, *Археолошко рекогносцирање подручја општине Тутин*, Новопазарски зборник 5 (1981) 21—31.

³ М. Поповић, *Стари град Рас*, Научнопопуларне монографије 13, Београд 1987.

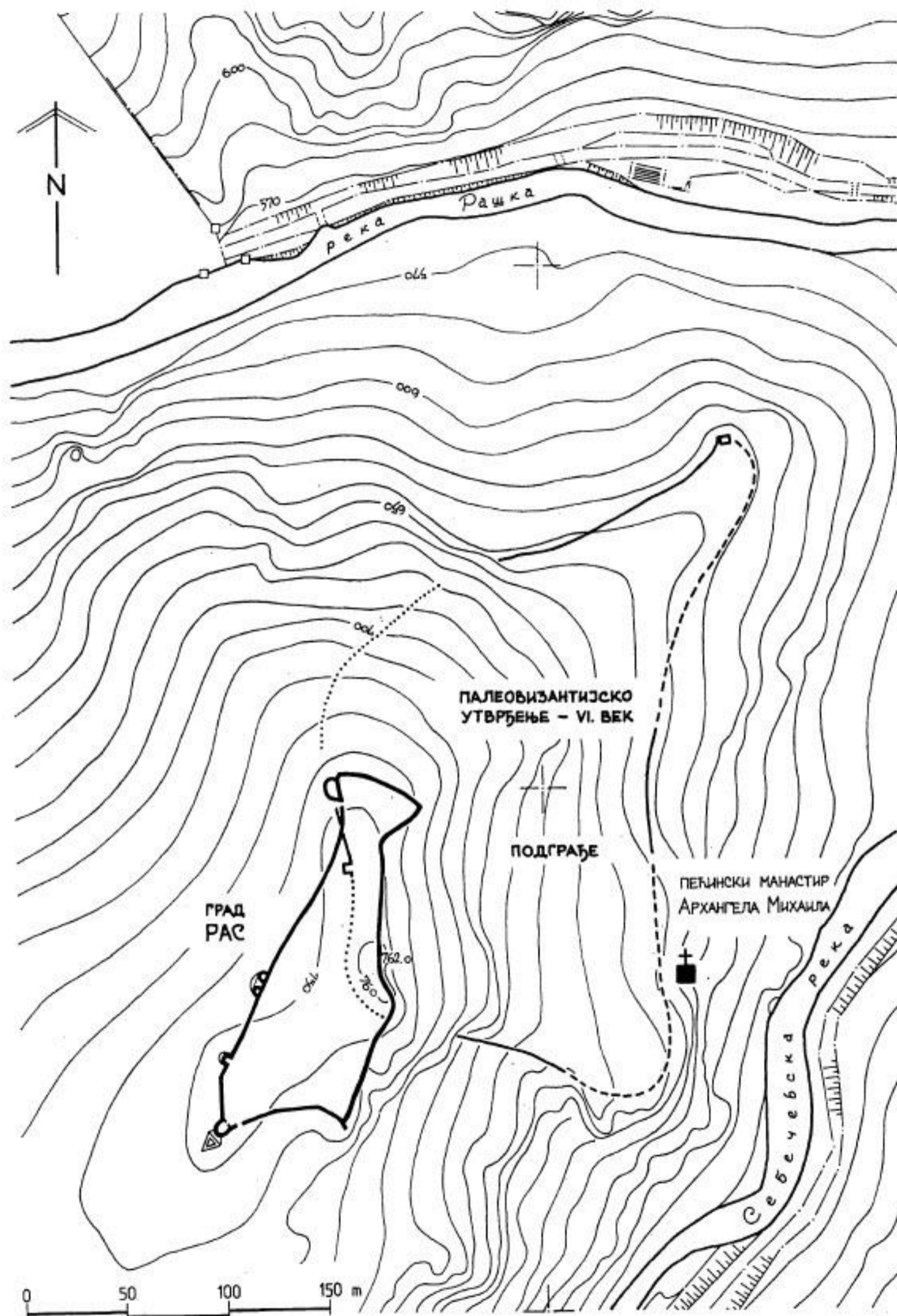
⁴ Д. Прибаковић—М. Поповић, *наведено дело*, 40—54.

⁵ М. Поповић, *Рас—Градина, Подграђе*, Новопазарски зборник 4 (1980) 152—154.

⁶ М. Поповић, *Рас—Градина, Подграђе*, Археолошки преглед 22 (1982) 139—140.

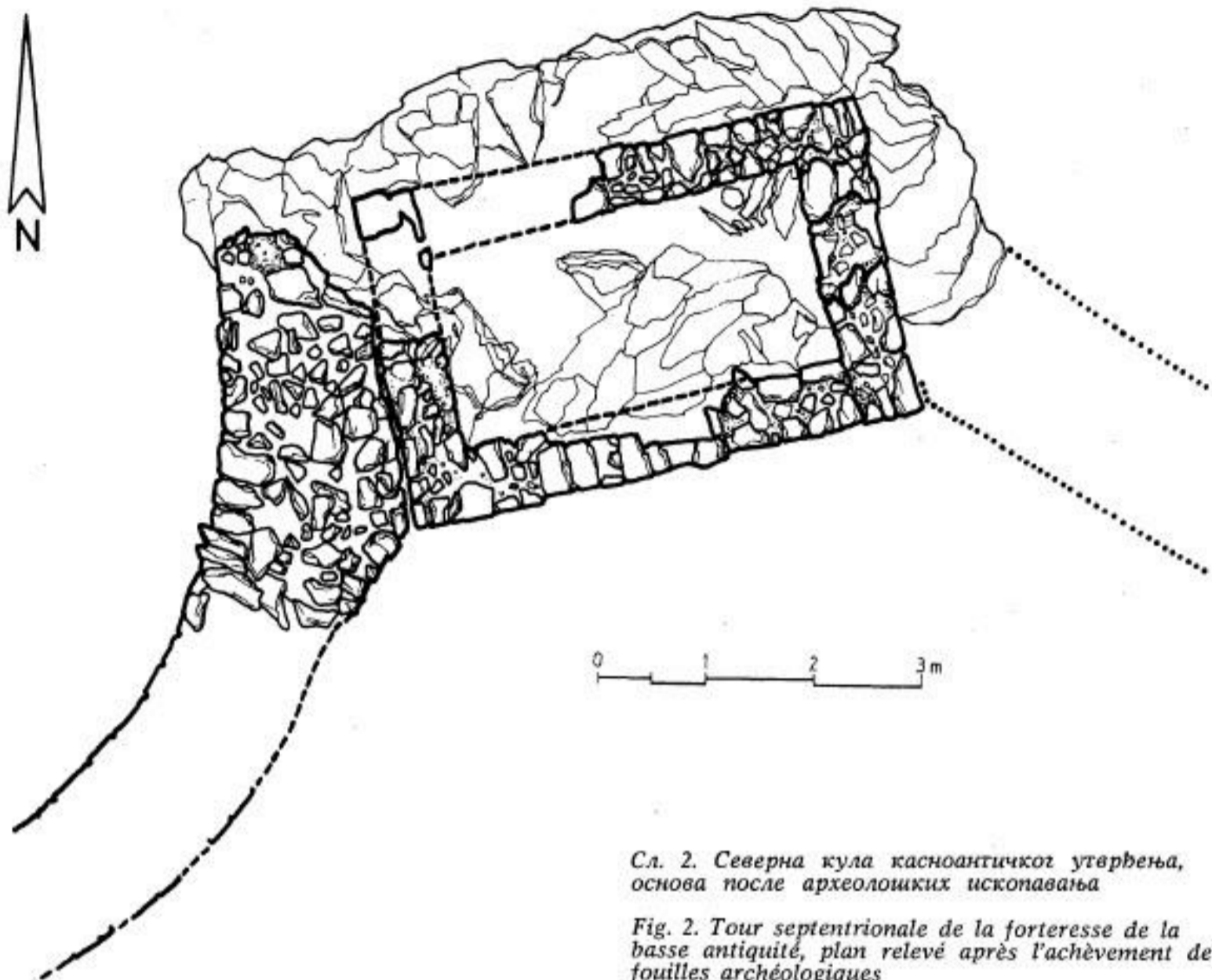
⁷ М. Поповић, *Рас — касноантичко и средњовековно утврђење*, Новопазарски зборник 9 (1985) 218—220.

⁸ М. Поповић, *Рас — касноантичко и средњовековно утврђење*, Новопазарски зборник 10 (1986).

Сл. 1. Рас — Ситуациони план касноантичког и средњовековног утврђења

Fig. 1. Ras — situation de la forteresse de la basse antiquité et de celle du Moyen âge

Сл. 2. Северна кула касноантичког утврђења, основа после археолошких ископавања

Fig. 2. Tour septentrionale de la forteresse de la basse antiquité, plan relevé après l'achèvement des fouilles archéologiques

носити коначни закључци. Међутим, већ први досадашњи резултати истраживања, уз сазнања до којих се дошло током радова на Градини, омогућавају да се стекне основна слика и изнесу неке претпоставке у вези са настанком и развојем како утврђења града Раса у целини, тако и онога старијег које му претходи. Ради се о простору са сиромашнијим слојевима, али са сложенијом стратиграфијом од оне која је уочена приликом радова на Градини. Поред трагова праисторијског слоја овде се јасно издвајају касноантички и средњовековни хоризонт, у оквиру којих се уочава и неколико хронолошки издвојених фаза.

На простору Северног сектора, који је до сада истраживан, праисторијски културни слој нигде није јасно стратиграфски издвојен, али о његовом постојању сведоче налази керамике која је секундарно доспела у млађе слојеве. Углавном су пронађени уломци керамике из раздобља старијег гвозденог доба, међу којима се од облика издвајају само „турбан“ зделе. У односу на стратиграфску ситуацију Градине, где се јавља и старији праисторијски слој из позног енеолита, овде се према досадашњим налазима, може за сада само да потврди постојање трагова насеља из VI века пре наше ере. То би значило да је, у овом раздобљу, на-

сеље чија керамика носи одлике Басараби културе, поред дела заравни на врху Градине, обухватало и источне падине у оквиру каснијег Подграђа.

Касноантичком хоризонту на источним падинама Градине припадају релативно добро очувани културни слојеви, трагови грађевина, као и остаци бедема. Током досадашњих истраживања откривене су трасе бедема на главним правцима што је омогућило да се приближно сагледа основа овога утврђења које је претходило средњовековном Расу. Поред заравни на источним падинама, оно је обухватало и мањи, северни део платоа на врху Градине. Посматрано у целини, ово утврђење је било неправилне трапезоидне основе са најдужом страном од око 300 m по оси северјуг. Ширина утврђења, заједно са делом на врху Градине, мерена у ваздушној линији, износила је око 150 m. Међутим, услед великог пада терена и стеновитих литица корисна површина у унутрашњости утврђења била је знатно мања.

Према северу, била је истурена једна мала правоугаона кула, димензија 4,80X2,90 m (сл. 2). Њени зидови, ширине између 55 и 60 cm, грађени су од ломљеног притесаног камена који је био повезан кречним малтером. Под у унутрашњости био је од набијене зем-

ље. У слоју шута изнад пода нађено је неко лико блокова сиге који указују на могућност постојања свода. Откривени остаци зидова, који су били засновани директно на стени, веома су слабо очувани — само у висини до два реда камена. Један део северног зида куле је у целини ишчезао. На спољну, западну страну куле, прислања се зидна маса бедема који је бранио утврђење са северозападне стране. Ови остаци бедема, сачувани само у нивоу једног реда камена, били су такође постављени непосредно на стену. Са супротне стране полазио је источни бедем, који се по свој прилици такође ослањао на кулу, али на стенама у овоме делу његови трагови нису очувани.

Посматрајући однос куле и остатака северозападног бедема, јасно се уочавају две фазе грађења. Старију фазу несумњиво представља сама кула која је, вероватно, била изграђена као самостални објекат. О њеном изгледу и конструкцији, услед слабе очуваности, не може се говорити. Нема очуваних трагова ни некадашњег улаза у кулу, који се по свему судећи налазио на јужној страни. Стога је немогуће извести поуздан закључак о првобитној улози ове грађевине, која нам по облику основе и начину грађења не личи на фортификациони објекат. Може се само претпоставити да је првобитно служила као кула осматрачница са које се прегледно видео низводни део рашке долине. У једној каснијој фази, која би могла бити и хронолошки блиска времену њеног настанка, ова грађевина је била уклопљена у бедеме утврђења, и добила улогу северне куле.

Остаци најдуже, источног бедема, који је полазио од ове куле и завршавао се над стеновитим литицама према југу, само су местимично откривени. На једној боље истраженој деоници ширина овога бедема износи 1,50 m, а очувана висина око 1,20 m. Зидна маса грађена је ломљеним каменом, са белим кречним малтером, у неправилном слогу. За сада остаје отворено питање да ли је источни бедем био изграђен и изнад окомитих литица стена на југозападном делу утврђења, које су, и без посебног утврђивања, сасвим задовољавале потребе одбране.

Према југу, на једном мањем делу, откривени су трагови бедема, који се завршавају уз окомиту литицу под источним рубом Градине. Даља траса бедема према западу омеђавала је северни, односно највиши део платоа на Градини. Ту су, током систематских истраживања 1979—1980. године, откривени остаци једнога зида ширине 80—90 cm, грађеног ломљеним каменом са малтером, којег пресеца и негира бедем средњовековног утврђења из XII века. У вези с овим зидом, чији су остаци фрагментарно очувани, била је и једна слично грађена правоугаона грађевина која је вероватно служила као нека врста куле.

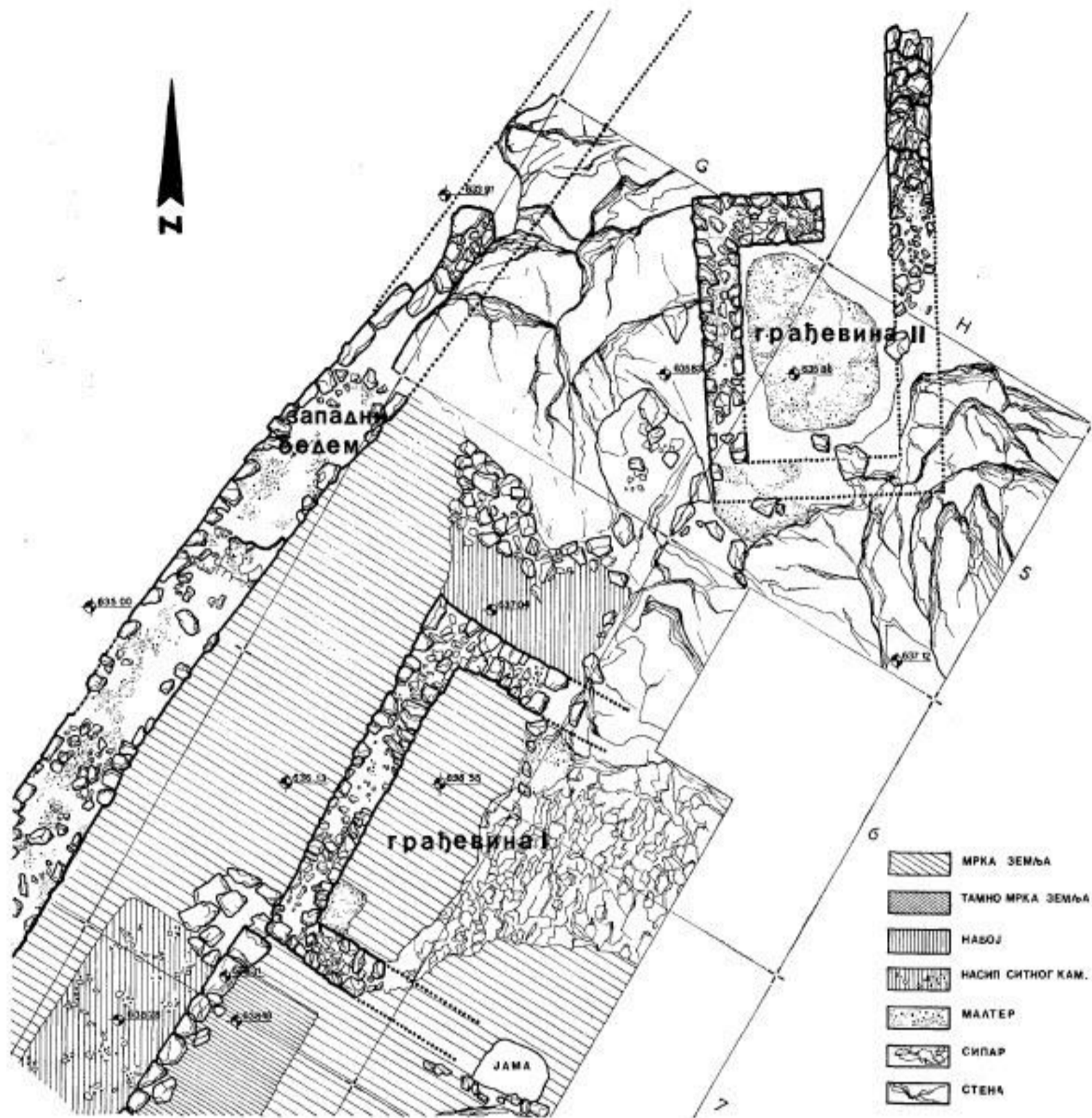
Северозападни бедем је једини откривен, и то само са спољне стране. Остаци овога беде-

ма прате се у дужини од око 120 m. Један његов крај, као што је већ раније речено, ослањао се на бочну страну северне куле, а други на окомиту литицу стене која се спушта са северне стране Градине. Северозападни бедем, попут осталих, био је грађен ломљеним каменом у неправилном слогу и малтером који је на појединим деоницама веома трошан. Ширина му је неједнака и креће се између 1,30 и 1,50 m. Грађен је на стени која није била претходно припремљена, односно заравњена, практично без темеља, тако да су неки делови бедема склизнули и потпуно ишчезли. На једној деоници на правцу линија квадрата 17—18, запажа се да су бедеми обнављани. Од првобитног бедема овде је сачуван само део зидне масе са унутрашњим лицем. Обрушени део био је ојачан изградњом зида ширине око 1 m, који је био у равни са правцем спољног лица, али према унутрашњој страни није био повезан са старијом зидном масом.

И поред чињенице да је одређивањем основних праваца бедема углавном разјашњен облик основе утврђења у раздобљу касне антике, неки важни подаци још увек недостају. Тако, на пример, није познато где се налазила капија утврђења, мада се анализом могућих приступа дошло до неких претпоставки. Није разрешена ни веза простора на врху Градине са главним деловима утврђења на источним падинама. Исти овај проблем важи и за разматрање односа и повезаности акрополе града Раса на Градини са Подграђем. Очигледно, ту је морала постојати нека веза преко стена, са подзидима и дрвеним конструкцијама, чији трагови сада нису откривени.

О унутрашњој структури касноантичког утврђења прве податке пружају остаци грађевина које су откривене у северном сектору. Уочено је да се углавном ради о мањим објектима, неправилно распоређеним и најчешће прилагођеним положају бедема, у овом случају северозападног, као и падовима терена. На стрмијим површинама објекти су сигурно били грађени изнад подзида.

Остаци грађевине I откривени су у квадратима G/67. Грађевина је била постављена паралелно са бедемом, на одстојању од око 4,5 m и вероватно је била правоугаоне основе (сл. 3). Западни зид грађевине, дугачак 5,80 m и делови северног и јужног зида сачувани су у висини до два реда камена, док је источни део грађевине, где стена избија на површину, ишчезао без трага. Зидови грађевине, широки 60 cm, били су грађени од ломљеног притесаног камена са малтером слабог квалитета. У унутрашњости грађевине сачуван је мањи део пода од малтера, који је био постављен преко заравњене стене, а делом преко нивелационог слоја сипара. У продужетку западног зида грађевине I, даље према југу, откривени су остаци једног подзида над којим је могао постојати неки мањи објекат од лаког материјала. Међупростор до бедема био је нивелисан слојем

Сл. 3. Касноантичке грађевине I и II у северном сектору

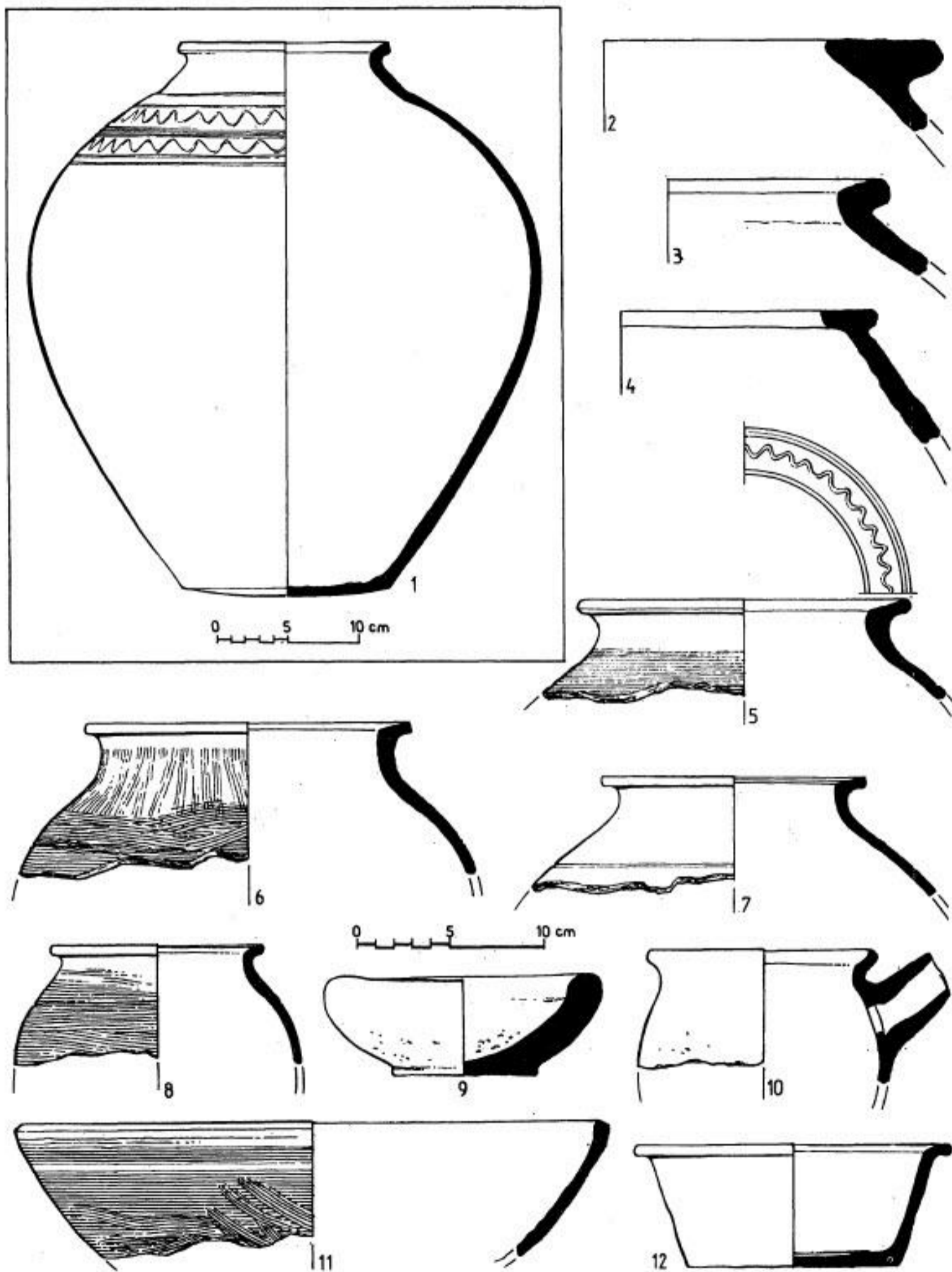
Fig. 3. Bâtiments I et II de la bassa antiquité dans le secteur nord

ситног камена и очигледно је служио као комуникација. Даље према северу, на правцу квадрата GH/ 45, откривени су остаци грађевине II, правоугаоне основе и релативно малих димензија: 3,80x4,80 m. Зидови су јој очувани у висини једног до два реда камена. Од јужног зида остали су само трагови трасе на стени. По начину грађења и димензијама, зидови грађевине II веома су слични зидовима грађевине I. Улаз се налазио са северне стране и прилаз му је био подзидан продужетком источног зида. Малтерни под у унутрашњости грађевине био је постављен на заравњену стену. У слоју шута изнад овог пода нађено је више сводара од сиге, који поуздано сведоче о постојању свода изнад ове просторије.

Остаци још два објекта (грађевине IV и V) које припадају касноантичком хоризонту, откривени су уз северни бедем на простору квад-

рата BCD/17-18. Грађевина IV само делимично је истражена и радови на овом објекту ће се наставити. До сада је откривен један подзид изнад кога се налази део малтерне поднице, без трагова камених зидова, из чега следи да је вероватно реч о дрвеној згради.

Знатно сложеније конструкције била је грађевина V, код које се поред више просторија (означене су са А, В, и С) запажају и две фазе грађења. Првобитној грађевини, која је изгледа била неправилне правоугаоне основе и постављена управно на бедем, припадала би просторија А, делом укопана у падину. Њени зидови, односно подзиди, неједнаке ширине, (50—80 cm) били су грађени од ломљеног камена у техници сухозида. У равни пода је заравњена стена преко које лежи чврста малтерна подница. У југоисточном делу просторије постоје трагови огњишта које је било поплочано уломцима опека. У једној познијој фази,

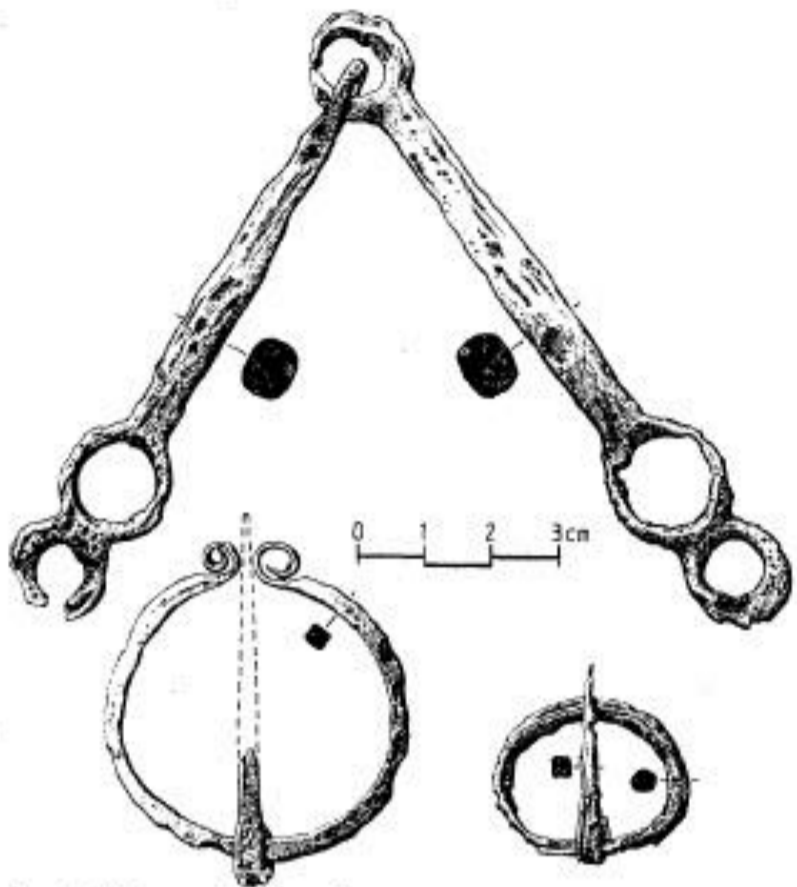
Сл. 4. Рас — Подграђе, керамика из касноантичког хоризонта (цртао Н. Степановић)

Fig. 4. Ras — Faubourg, céramique de l'horizon de la basse antiquité (Dessin: N. Stepanović)

када је део старије грађевине ближе бедуму био порушен, грађевина V била је обновљена доградњом просторије В са западне стране и просторије С на делу између бедема и просторије А. Нова просторија В, безмало квадратне основе (дужина стране око 4 m) била је такође делимично укопана. Са јужне и западне стране имала је сухозидне подзиде, док се северном страном наслањала на бедем. С источне стране налазила се просторија С, која је била одвојена дрвеном преградом. Ова просторија правоугаоне основе имала је под од малтера на чијим рубовима су откривени очувани отисци греда, које су носиле дрвене зидове. Према просторији А постојала су, судећи по сачуваним траговима прага, једна врата широка око 60 cm. У источном углу ове просторије налазила се пећ потковичасте основе, димензија 90x70 cm. Очувана јој је подница од печене земље уоквирена низом каменова, који су чинили базу калоте.

Грађевина V, посматрана у целини, као делимично укопани објекат, имала је само камене подзиде, док јој је сва остала конструкција, изгледа, била од дрвета. Анализа стратиграфског односа ове грађевине према суседним објектима пружа неке занимљиве податке. Изградњом њене старије фазе, односно подзида просторије А, пресечена је једна већа старија пећ потковичасте основе, са компактном подницом од печене земље. Такође је запажено да на делу уз бедем, испод подова у просторијама В и С, постоји старији културни слој, који још увек није истражен.

Међу археолошким налазима из слојева касноантичког хоризонта, како у самим грађевинама тако и ван њих, најбројнији су уломци керамике. На жалост, најчешће су то ситнији фрагменти који не дају довољно елемената за функционално и типолошко опредељивање. Као основни облик јавља се лонац у неколико типова. Чешћи су уломци мањих лонаца, са траговима гари, који су се користили као огњишна керамика за припремање хране. Већи лонци са глеђосаном површином, у којима се углавном чувала храна, знатно су ређи. Један фрагментовани лонац овога типа са зеленом глеђи (сл. 4/1) нађен је у слоју код грађевине II. Од питоса, који су такође служили за чување обично зрнасте хране, нађено је свега неколико уломака, који одговарају типовима са хоризонтално задебљалим ободом и масивним зидовима (сл. 4/2-4). Зделе и зделепоклопци, исте профилације, чија се функција може одредити једино према траговима гари представљају, ирема броју откривених уломака, следећу групу посуда (сл. 4). Обично су без украса, а ређе са метличастим орнаментом или урезаним хоризонталним линијама са спољне стране. Поред наведених облика, са знатно мањим бројем уломака постоје глеђосани крчаци, цедиљка и лонац с изливником (сл. 4/10). Као импорт могу се са сигурношћу издвојити само фрагмент амфоре са чешљастим орнаментом и мања zde-

Сл. 5. Рас — Подграђе, метални налази из касноантичког хоризонта (цртао Н. Степановић)
Fig. 5. Ras — Faubourg, objets en métal de l'horizon de la basse antiquité (Dessin: N. Stepanović)

ла исте фактуре која је вероватно служила као поклопац или мензура амфоре (сл. 4/9).

На основу релативно малог броја узорака који су добијени током досадашњих истраживања северног сектора Подграђа, не могу се доносити коначни закључци. Основни утисак који се намеће је да ова керамика представља солидан производ, који се одликује квалитетом и разноврсношћу облика. Судећи по фактури и техници израде вероватно је то била локална производња, с изразитим одликама касноантичког провинцијског грнчарства. Сви облици, са мање или више израженим варијантама, уклапају се у типологију римске керамике која се може наћи на локалитетима Илирика од друге половине IV века. У познијем, палеовизантијском раздобљу (VI век), избор облика се своди на неколико типова који задржавају традицију претходне епохе, што у нашем случају знатно отежава детаљније хронолошко опредељивање.

Најближе аналогije уочавају се у поређењу са налазима из околних палеовизантијских утврђења, мада је керамика са северног сектора Подграђа разноврснија и боље израђена. Постоје блиске аналогije са налазима из Царичиног града⁹ и Гамзиграда, док је сличност са керамичком продукцијом дунавског лимеса мања и односи се углавном на заједничку традицију касноантичког грнчарства.

Од металних предмета, који иначе нису налажени у већем броју, углавном су пронађени делови ситнијих окова, клинови, пар ножева,

9 Љ. Бјелајац, Керамика Царичиног града, Царичин град II, Београд—Рим 1987, у штампи.

а од алата део гвоздене косе. Међу значајније налазе металних предмета спадају делови коњске опреме — ђем, кружна појасна копча или запон са завијеним крајевима, и једна овална пређица (сл. 5). Занимљив налаз представља и један мањи комад оплате од сребреног лима, украшен пластичним ребрима рађеним техником искуцавања.

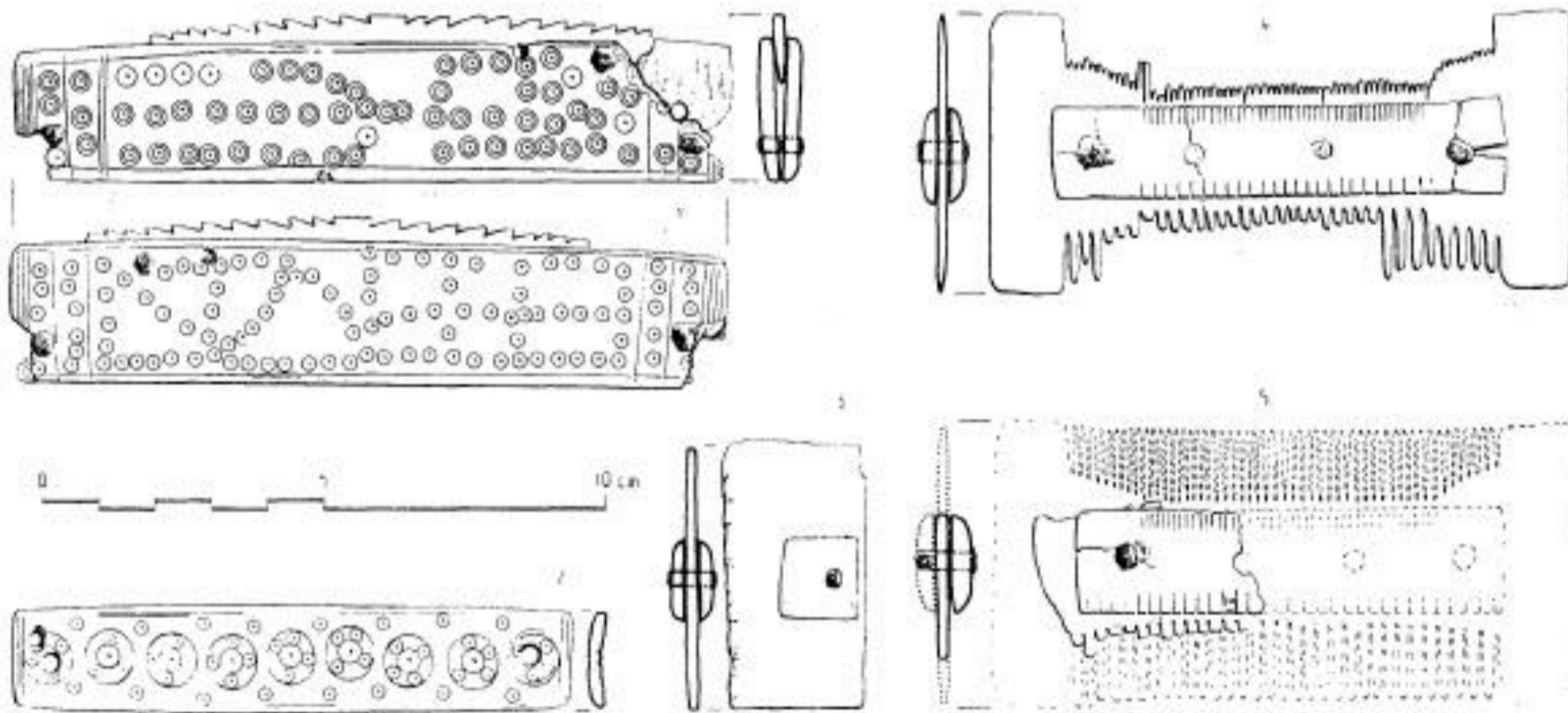
Неки од ових налаза, захваљујући датованим аналогијама, могу да се ближе временски одреде. Исти ђем је нађен у аварској некрополи у Селенчи (Бачка) која је датована у прву половину VII века.¹⁰ Сличан примерак нађен је и у једној остави у селу Стрежева код Битоља, такође из првих деценија VII века.¹¹ Кружна копча је слична примерку откривеном на локацији Шарски крш код Дуге Пољане¹², као и налазима са других локалитета, који се датирају у IV и прве деценије V века.¹³ У исто раздобље, односно у прву половину V века, можда би могла да се временски одреде оплате од сребреног лима, која је по начину израде слична пару гепидских фибула из Мађарске.¹⁴

Нађено је свега неколико коштаних предмета. У слојевима касноантичког хоризонта нађени су фрагменти четири коштана чешља (сл. 6/35) са два реда зубаца и средишњим ојачаним ребром. За разлику од чешљева који нису били орнаментисани, урезани украс у виду различито распоређених кругова сачуван је на једној плочици коштане оплате која је нађена у слоју изнад пода у просторији В (сл. 6/2). Из истог слоја, само из суседне просторије А потиче и један веома занимљив коштани предмет чија функција за сада није јасна, па се мора даље проучавати (сл. 6/1). Састоји се од две коштане плочице између којих је убачена трећа ужа, са назубљеном ивицом. Обе стране

овога предмета украшене су већим бројем ситних урезаних кругова са неправилним распоредом, који би можда могао да има и неко посебно значење.

Предмети од кости, односно оплате, а посебно чешљеви, релативно се често налазе на касноантичким локалитетима. Неколико примерака потиче и из касноантичких налазишта у околини Новог Пазара.¹⁵ Занимљиво је да се примерци чешљева аналогни онима са Подграђа доста често срећу у инвентарима гробова са гепидских некропола V и прве половине VI века.¹⁶

Посматрани у целини, налази из касноантичког хоризонта могу се датовати у шире временско раздобље од друге половине IV до краја VI а можда и у прве деценије VII века. Међутим, према стратиграфској ситуацији, на локалитету се уочавају старији и млађи ниво овога хоризонта, који се за сада још увек не могу сасвим поуздано разграничити. Старији ниво одговарао би времену настанка утврђења, чија би се изградња могла датовати у другу половину IV века. На овакво датовање указују налази новца, који углавном потичу из дела утврђења на Градини. То су по један примерак Валентинијана I из 364—367. и Валенса из 367—375. године, као и два примерка новца цара Аркадија, који су ковани у раздобљу од 388. до 392. године. Млађем нивоу, који би се за сада оквирно могао датовати у VI век, припадале би до сада истражене грађевине I, II и V. Неки керамички облици из слојева изнад подова, међу којима и лонци с испупченим дном, управо указују на ово раздобље. Може се претпоставити да је у истом периоду и обнављан бедем. До напуштања и вероватног разарања касноантичког утврђења дошло је, као што је то био случај са већином тврђава

Сл. 6. Рас — Подграђе, коштани предмети из касноантичког хоризонта (цртао Н. Степановић)

Fig. 6. Ras — Faubourg, objets en os de l'horizon de la basse antiquité (Dessin: N. Stepanović)

на подручју Илирика, крајем VI или у првим деценијама VII века.¹⁷

Слојеви средњовековног културног хоризонта на истраженим површинама северног сектора Подграђа слабије су очувани због дејства ерозије, тако да за сада нису могуће детаљније стратиграфске анализе. На неким истраживаним површинама, као на пример у квадратима G/56, нису се очували делови средњовековног слоја. Нешто даље, у квадратима G/8-9 слојеви са налазима средњовековне керамике знатно су боље сачувани, али у секундарном положају, оштећени спирањем. Боља стратиграфска ситуација у односу на ове слојеве откривена је у квадратима CD/16-18. Према количини налаза, посебно броју уломака керамике, средњовековни слојеви не заостају за слојевима старијег касноантичког хоризонта. Међутим, трагови објеката, који би временски могли припадати овом млађем хоризонту веома су ретки. За сада се само остаци грађевине III у квадрату G/9 могу поуздано издвојити као део средњовековног хоризонта. То су остаци једног мањег објекта, димензија 3,60x1,80 m, који је у основи имао један ред крупнијих камених блокова. Над овим сухозидом некада је несумњиво стајала дрвена конструкција. Једним делом грађевина III била је прислоњена уз унутрашње лице старог касноантичког бедема, који је по свему судећи у то време још увек био добро очуван.

У недостатку поуздане стратиграфије и остатака архитектуре, у покушају анализе средњовековног хоризонта на простору Подграђа за сада се можемо ослонити само на археолошке налазе из слојева. Овде је посебно значајна могућност компаративних анализа са налазима који потичу из поуздано датованих слојева на Градини. У том смислу најпогоднија је керамика која иначе чини главнину археолошких налаза.

Уломци керамике из средњовековног хоризонта с истражених површина северног сектора Подграђа могу се поделити на две основне, хронолошки издвојене групе. Керамика аналогна налазима са Градине разврстана је у другу, млађу групу, док старији и малобројнији примерци припадају првој групи.

Већина налаза керамике прве групе потиче из слојева у квадратима G/8-9, са простора грађевине III. Не издвајају се у оквиру посебног слоја већ су измешани са касноантичким налазима, али и уломцима керамике која припада другој, млађој групи. Занимљиво је да су налажени и у слоју на коме леже зидови грађевине III. Од облика у оквиру прве групе пронађени су лонци и једна мања црепуља са ниским благо заобљеним зидовима (Т. 7/7). Лонци, углавном рађени на спором витлу, могу се разврстати у пар основних типова. Различитих су боја печења, од окер и мрке до сивоцрне. Већина има релативно дебеле зидове, широк косо разгрнут и слабије профилисан обод. Са спољне стране већи део суда је прекривао ор-

намент. То су обично таласасте и хоризонталне линије у различитим комбинацијама. По облику и орнаментици издвајају се делови једног лонца чија је спољна површина била прекривена густим низовима испрекиданих таласастих линија, урезаних чешљастом алатком (сл. 7/5). Један од лонаца из ове групе на спољашњој страни има урезан орнамент карактеристичан за тзв. Дриду културу у источном Подунављу (сл. 7/6).

Недовољна истраженост локалитета у средишњим областима Балкана представља једну од главних тешкоћа за проучавање средњовековне керамике, посебно оне из старијих епоха. Стога се за сада у околини Раса и у суседним областима не могу ни тражити аналогije за керамичке облике које смо издвојили у прву групу. Знатно боље услове у том смислу пружају налази из области Подунавља где је читав низ локалитета систематски истражен, што отвара могућност да се у оквиру компаративних проучавања дође до поузданијег датовања. Не улазећи овом приликом у детаљније анализе, које ће бити обављене када се заврше систематска истраживања Подграђа, може се закључити да керамика издвојена у прву групу има блиских паралела са налазима из X, а делом и из XI века на више Бердапских локалитета¹⁸, као и налазиштима дуж доњег тока Дунава.¹⁹

Керамика издвојена у другу групу највећим делом потиче из релативно добро очуваног

¹⁰ Сеоба народа — археолошки налази Југословенског Подунавља, каталог изложбе, Земун 1962, 57, сл. 6. Д. Мркобрад, *Археолошки налази сеобе народа у Југославији*, Београд 1980, Т. LXXIX/3—4.

¹¹ Т. Јанакievски, *Кале Срежево-Битолско*, Macedoniae acta archaeologica 6 (Скопље 1980) 97—109.

¹² М. Поповић, *Античко утврђење на Шарском криу код Дуге Пољане*, Новопазарски зборник 7 (1983) 5—14.

¹³ П. Корощец, *Предјама конач IV до средине V столетја*, Археолошки вестник XXXIII (Љубљана 1983) 84—104, Т.6/3.

¹⁴ D. Csallany, *Archaologische Denkmaler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568 u. Z.)* Budapest 1961, Т. CCLX/2—3.

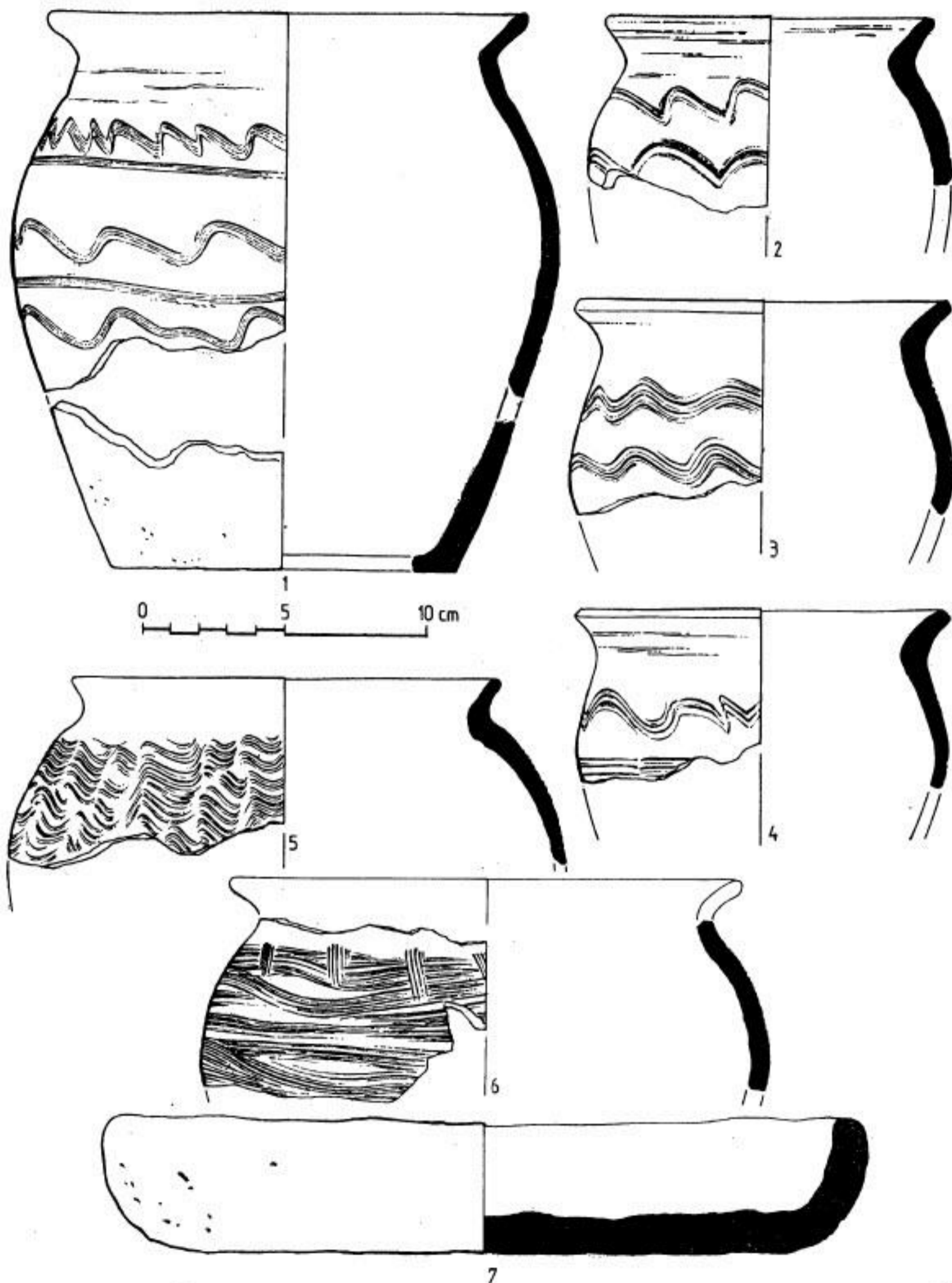
¹⁵ Коштани чешљеви су нађени на локалитету Брест у селу Мишчићу, *Градина у Постењу* (необјављено) и *Градина у Радалици* (Ј. Калић—Д. Мркобрад, *Градина у Радалици*, Новопазарски зборник 9 (1985) 39—46.

¹⁶ D. Csallany, *наведено дело*, 251—254.

¹⁷ В. Поповић, *Les témoins archéologiques des invasions avarolaves dans L'Illyricum byzantin*, Mélanges de l'école française de Rome, tome 87, 1975, 445—504.

¹⁸ М. Јанковић, *The ceramic ware of the Lower-Danube Basin culture in the 9th—11th century in the territory of Timocka krajina*, Balcanoslavica 3 (1974) 75—88. С. Ерцеговић-Павловић, *Средњовековна насеља и некрополе у Бољетину и Хајдучкој Воденици*, Београд 1986, 48—58.

¹⁹ Z. Kurnatowska, *Osadnictwo wczesnosredniowieczne, Styrmen nad Jantra (Bulgaria)*, Wrocław 1980, 69—159.

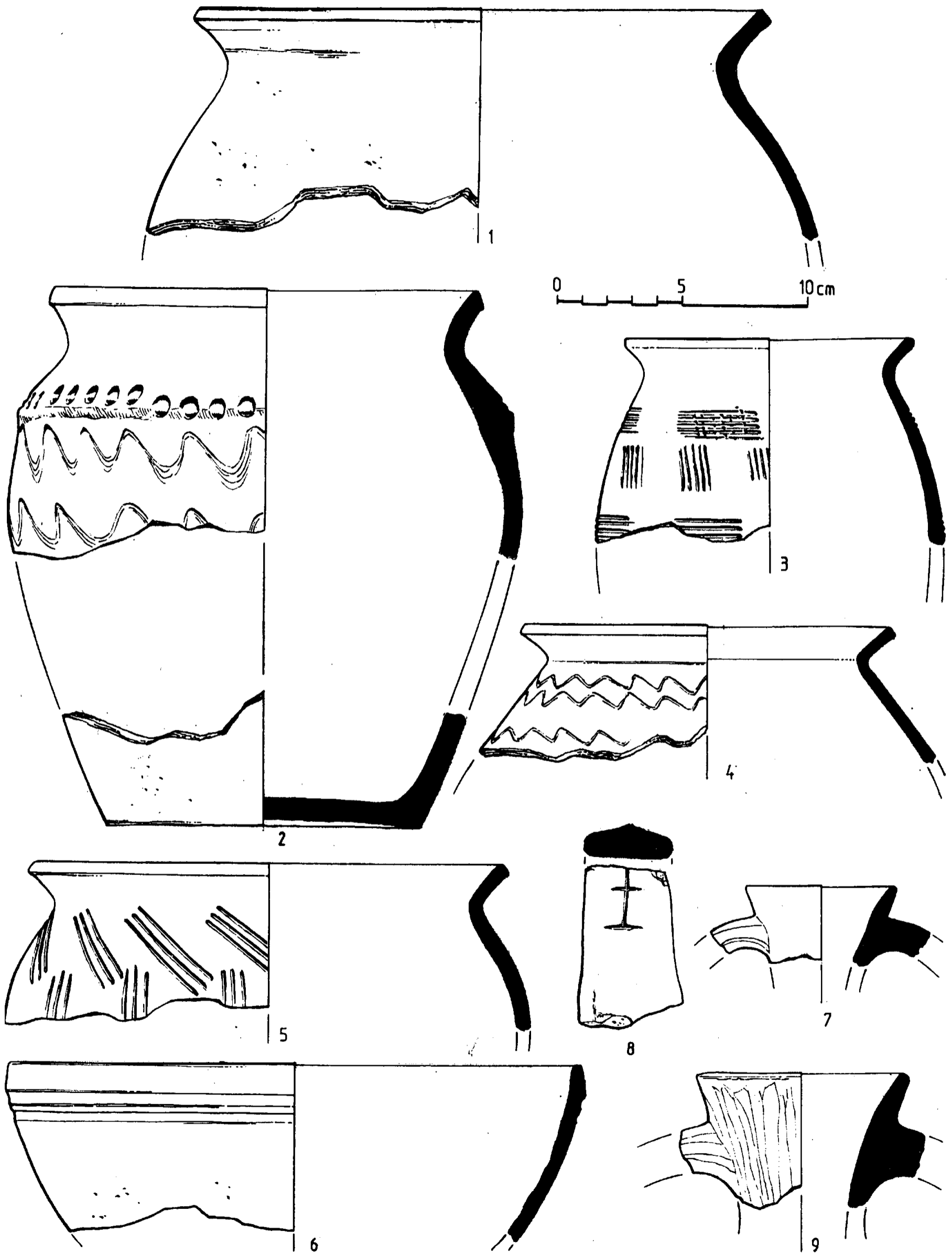

Сл. 7. Рас — Подграђе, керамика из средњовековног хоризонта — прва група (цртао Н. Степановић)

Fig. 7. Ras — Faubourg, céramique de l'horizon du Moyen âge — premier groupe (Dessin: N. Stepanović)

Сл. 8. Рас — Подграђе, керамика из средњовековног хоризонта — друга група (цртао Н. Степановић)

Fig. 8. Ras — Faubourg, céramique de l'horizon du Moyen âge — second groupe (Dessin: N. Stepanović)

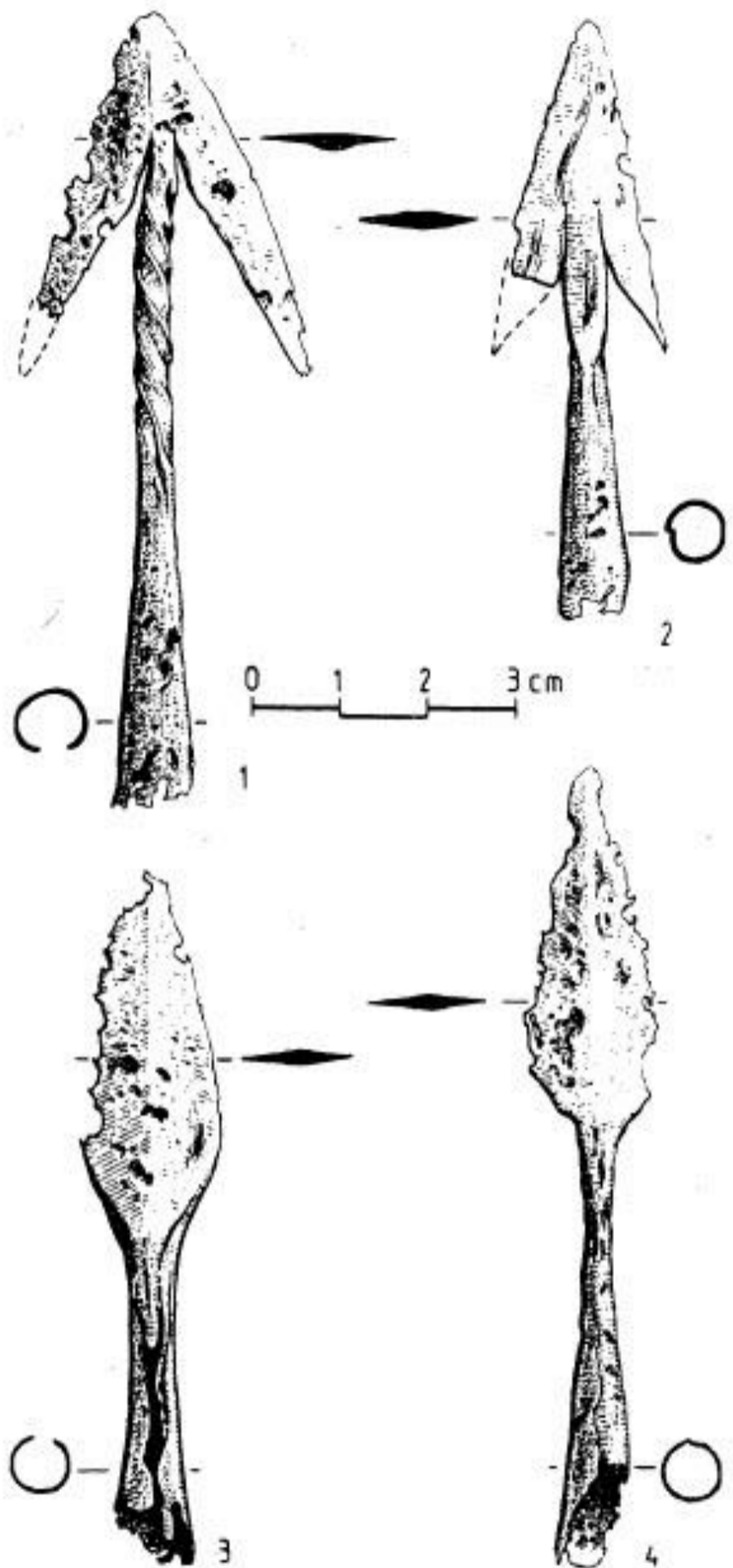
средњовековног слоја, који се образовао у једној плићој ували изнад порушене грађевине V, мада налаза ове групе има и у слојевима на другим просторима. Једним мањим укопом с овом керамиком пресечен је јужни зид грађевине I. Као што је већ раније речено, керамика из друге групе подударна је налазима из слоја са Градине, али уз извесна одступања о којима ће даље бити речи.

Међу керамичким облицима који припадају овој групи најбројнији су лонци, док знатно мање има црепуља и здела (сл. 8). Од импортне керамике јављају се само амфороидни крчази. Постоји неколико типова лонаца, као најчешће посуде у свакодневној употреби. Сви су рађени од песковите, лошије пречишћене земље, сивомрке до црне боје печења. Најчешће су рађени на спором витлу. Занимљиво је да међу керамичким налазима са Подграђа нема лонаца рађених на брзом витлу, карактеристичних за млађе слојеве друге и треће деценије XIII века, који непосредно претходе коначном уништењу града Раса. Украси се јављају у облику урезаних таласастих линија, појединачно или у сноповима, као и низова хоризонталних линија у различитим комбинацијама. Сви лонци ове групе несумњиво су произведени у локалним радионицама.

Фрагменти црепуља, налажени у истом слоју са керамиком из друге групе, не разликују се од уломака који су издвојени у прву групу, тако да се без поузданих стратиграфских података не могу хронолошки разврставати. Зделе, које су пронађене у знатно мањем броју, углавном су у облику дубље коничне посуде са равним дном исте фактуре и боје као и лонци. Судећи према очуваним фрагментима, изгледа да се нису користиле за кување на огњишту, већ за чување хране и као посуде за јело.

Од импортне керамике постоје искључиво амфороидни крчази који сви припадају истом типу (сл. 8/7-9). То су посуде са две дршке, уским разгнутим грлићем, издуженим телом и равним дном. Били су рађени од добро пречишћене земље са сивом бојом печења и црвеним премазом са спољне стране, који је глачањем обрађен. На неким фрагментима постоји и уска пластична трака на прелазу од грлића ка трбуху крчага. Фрагменти овога типа крчага на Градини су доста ретки и налажени су искључиво у слојевима XII века, док их у млађим слојевима нема. Међу налазима са Подграђа срећу се знатно чешће. Тако, на пример, само из средњовековних слојева на раније поменутом простору изнад порушене грађевине V потиче више уломака овога типа крчага него са целог простора Градине.²⁰

Амфороидни крчази овога типа на подручју Србије налажени су до сада углавном само у области Подунавља. У великом броју су пронађени у Бугарској, где се најчешће датују у IX—X век²¹, али је очигледно да се јављају и касније. Мада је још увек отворено питање

Сл. 9. Рас — Подграђе, гвоздене стрелице из средњовековног хоризонта (цртао Н. Степановић)
Fig. 9. Ras — Faubourg, petites flèches en fer de l'horizon médiéval (Dessin: N. Stepanović)

где су се налазили производни центри, чести налази на бугарским локалитетима можда би могли да укажу одакле су долазили.

Из средњовековних слојева у квадратима CD/16-18, поред уломака керамике из друге групе, потиче и један чанкасти новчић, односно аспрон трахеј, који припада другом ковању, варијанти А, цара Јована II Комнина (1118—1143).²² Више примерака истог типа чанкастог новца нађено је у слојевима на Градини, што даје веома поуздане елементе за датовање.

У истом слоју у квадратима CD/16-18 нађене су и четири гвоздене стрелице. Два примерка, који имају врх у виду ластиног репа и издужени тулац припадају тзв. медитеранском типу, (сл. 9/1-2), који се датује у шире временско раздобље.²³ Занимљиво је да стреле овога типа нису налажене на Градини. Друге две стрелице имају делтоидни двобриди врх са благо наглашеним ребром, које се продужава у конични тулац (сл. 9/34). Примерци са Градине, који припадају овоме типу, потичу из старијих слојева, који одговарају времену изградње камених бедема, односно могу се датовати у четврту деценију XII века.²⁴

Према досадањим резултатима истраживања, који још увек нису довољни за доношење коначних закључака, слојеви средњовековног хоризонта на простору Подграђа могли би се датовати у раздобље од X до првих деценија XIII века. У том хронолошком оквиру, првенствено на основу анализе налаза керамике, за сада се могу издвојити две основне фазе. Старија фаза, којој одговара прва група керамике и која међу слојевима на Градини није заступљена, могла би се датовати у X и делом XI век. У раздобље од краја XI па до првих деценија XIII века сасвим поуздано се датује млађа фаза која је временски подударна са слојевима на Градини. Овде остаје једино отворено питање зашто нема керамичких налаза који су карактеристични за најмлађи слој на Градини.

Досадашњи резултати систематских археолошких ископавања у северном сектору Подграђа знатно су допунили наша сазнања до којих се дошло у току радова на Градини. Реч је о јединственом простору локалитета с остацима утврђења из две различите епохе, чији се брањени простор није подударао. Стога се и стратиграфска ситуација на источним падинама разликује од оне на врху Градине, што пружа могућност да се већ сада изнесу неке претпоставке о настанку и развоју утврђења на овом простору. Током даљих истраживања, која ће се овде вршити и наредних година, сигурно ће се доћи и до нових елемената за сигурније закључивање.

После раздобља праисторије, када је део заравни на Градини био насељен, овај простор се поново користи тек у доба касне антике. Прво је, изгледа, била изграђена само једна мања кула осматрачница, а нешто касније, вероватно у току друге половине IV века, бедемима су опасане заравни на источним падинама и део на врху Градине. У VI веку ово утврђење је било обновљено, а у његовој унутрашњости подигнуте нове грађевине. Функција овог касноантичког, односно палеовизантијског утврђења мора се посматрати у ширем контексту с осталим оновременим тврђавама, којих је према нашим досадашњим сазнањима, у овој области

(подручје општина Нови Пазар и Тутин) било око петнаест. Чини нам се да још није могућа идентификација неких од ових утврђења са онима које Прокопије, византијски хроничар VI века, помиње на подручју Дарданије. У том контексту мора остати и отворено питање препознавања Арсе, старијег утврђења обновљеног у VI веку. Хронолошка слика остатака утврђења на источним падинама Градине могла би да укаже на могућност да су управо то остаци Прокопијеве Арсе, али ни друге претпоставке се за сада не могу одбацити.

До поновног насељавања простора старог касноантичког утврђења, које је било напуштено и порушено највероватније почетком VII века, долази, изгледа, тек у X веку. Постоје индиције и за нешто раније насељавање, током IX века, које тек треба проверити даљим истраживањима. Ово прво средњовековно насеље било је, по свему судећи, брањено старим касноантичким бедемима, још увек добро очуваним, који су тада вероватно били и делимично обновљени. Крајем XI века, у складу са новим потребама одбране, цела зараван на врху Градине била је опасана новим земљанопалисадним а делом и сухозидним бедемима. Овом доградњом старије утврђење је у ствари проширено и ојачано. После разарања и спаљивања дрвенопалисадних бедема у време српсковизантијских борби око 1127. године, на врху Градине подигнуто је ново утврђење града Раса са каменим бедемима. Простори на источним падинама опасани касноантичким зидовима добијају тада функцију брањеног подграђа. За сада остаје отворено питање да ли су и у којој мери том приликом обнављани стари бедеми и грађени неки нови објекти. О разарању и коначном напуштању града Раса у четвртој деценији XIII века поуздане податке пружила су ископавања на Градини. Тада је вероватно страдало и Подграђе, мада би досадашњи археолошки налази могли да наведу на претпоставку да је овај простор можда био напуштен и нешто раније. На ово као и нека друга отворена питања одговор би требало да дају будућа истраживања.

²⁰ На целом простору Градине откривено је 87 уломака амфороидних крчага са глачаном површином, док их у средњовековном хоризонту (I— III откопни слој) у квадратима CD/16—18 има 110.

²¹ Љ. Дончева-Петкова, *Българска битова керамика*, София 1977, 77—85.

²² M. F. Hendy, *Coinage and money in the byzantine empire 1081—1261*, *Dumbarton Oaks Studies* XII, Washington, D.C. 1969, 105, т.10.9.10.

²³ Б. Петровић, *Дубровачко оружје у XIV веку*, Београд 1976, 63, сл. 22. А. Ф. Мелвеев, *Русское металлное оружие*, *Археология СССР* Е1-36.

²⁴ Д. Прибаковић—М. Поповић, *Налази оружја из утврђења града Раса*, *Вестник Војног музеја* 21—22 (1976) 37—39.

Le faubourg du château fort de Ras
— premiers résultats des recherches —

МАРКО ПОПОВИЋ

Voilà plus d'une décennie que durent les recherches sur le château fort de Ras. Le programme primitif des fouilles archéologiques, centré sur les vestiges du château fort de Ras lui-même, s'est étendu avec le temps pour se transformer en un programme scientifique interdisciplinaire du territoire tout entier qui, au moyen âge, était connu sous le nom de Ras. Au cours de la période écoulée, la majeure partie de ce territoire a été archéologiquement explorée dans le détail, ce qui a permis de repérer plusieurs centaines de sites archéologiques remontant à des époques différentes. Ceux qui sont les plus intéressants ont été examinés à l'aide de sondes; grâce à cette méthode on a pu se faire une idée de la vie de ce territoire depuis la préhistoire jusqu'au bas moyen âge. Certains des problèmes scientifiques, posés avant les fouilles ou au cours de celles-ci, ont pu être résolus, mais il en reste un bon nombre d'autres au sujet desquels on n'a pu faire que des hypothèses.

Le territoire s'étendant autour de l'endroit où la Sebečevska Reka se jette dans la Raška, à onze kilomètres environ de Novi Pazar, a été systématiquement fouillé depuis 1972; il comprend plusieurs sites, chronologiquement et fonctionnellement différents, groupés sur une portion d'espace relativement exigüe. Les restes du château fort de Ras se trouvent sur un plateau couronnant la colline de Gradina. Les vestiges de l'enceinte entourent aussi les plateaux plus bas, disposés sur le côté oriental de la colline c'est-à-dire l'espace désigné généralement comme Faubourg. Au bas du Faubourg, à l'est, se dressent, dans un creux, les ruines d'un monastère qui était placé sous l'invocation de l'Archange Michel. Au pied de la Gradina, ainsi qu'au pied d'une colline voisine s'élevant au bord de la Raška, subsistent les restes de l'agglomération médiévale de Trgovište des XIVe et XVe siècles, qui n'était pas directement reliée au château de Ras, celui-ci étant plus ancien (fig. 1).

Les fouilles archéologiques systématiques au sommet de la colline de Gradina furent terminées en 1985, pour être poursuivies sur ses pentes orientales, c'est-à-dire dans le site du Faubourg. Étant donné que le gros des travaux sont seulement à entreprendre dans ce site, il n'est pas encore possible de déduire les conclusions définitives. Toutefois, les premiers résultats obtenus jusqu'ici permettent de se faire une idée et d'émettre des hypothèses non seulement sur la constitution et le développement du château fort de Ras dans son ensemble mais aussi sur ceux de la forteresse antérieure à celui-ci. Il s'agit d'un site moins riche en couches, mais présentant une stratigraphie plus complexe que celle que l'on avait établie lors des travaux sur le plateau le plus élevé de la colline de Gradina. En plus des vestiges de la couche préhistorique, on peut y distinguer nettement les horizons de la basse antiquité et du moyen âge, dans le cadre desquels il est possible de reconnaître plusieurs phases chronologiquement distinctes.

C'est à l'horizon de la basse antiquité qu'appartiennent aussi, sur les pentes orientales de la Gradina, les restes des remparts de la forteresse, ainsi que des couches de culture contenant des vestiges de constructions. Au cours des fouilles effectuées jusqu'ici, on a pu établir le tracé des remparts dans leurs directions principales, ce qui a permis de relever de façon approximative le plan de la forteresse antérieure au Ras médiéval. En plus des plateaux s'étendant sur les pentes orientales, elle couvrait aussi une petite portion septentrionale du plateau se trouvant au sommet de la colline. Considérée dans son ensemble, la forteresse remontant à la basse antiquité présentait un plan trapézoïdal dont le côté le plus long, suivant l'axe nordsud, atteignait 300 m à peu près. La largeur de la forteresse, y compris aussi la portion située au sommet de la Gradina, était de près de 150 mètres. Cependant, à cause de la pente raide du terrain et des rochers à pic, la surface utile à l'intérieur de la forteresse était considérablement moins grande. Sur les plateaux de la partie septentrionale de la forteresse, fouillés jusqu'ici, on a mis au jour les vestiges de plusieurs constructions, bâties avec de la pierre concassée et du ciment ou selon la technique de construction en pierres sèches.

Les objets appartenant à l'horizon de la basse antiquité (fig. 4, 5, 6) peuvent être situés dans une époque allant depuis la seconde moitié du IVe siècle jusqu'à la fin du VIe et peut-être même dans les premières décennies du VIIe siècle. Quant à la stratigraphie, on distingue deux niveaux de cet horizon, l'un plus ancien et l'autre moins ancien, qui, jusqu'ici n'ont pas pu être nettement délimités. Le niveau plus ancien correspondrait à l'époque de la fondation de la forteresse, dont la construction pourrait être située dans la seconde moitié du IVe siècle. Cette datation nous a été indiquée par la monnaie de Valentin Ier de 346367, par celle de Valens de 367375 et par deux pièces de monnaie d'Arcadius, empereur d'Orient, qui ont été battues dans la période comprise entre 388 et 392. C'est à une époque moins ancienne, approximativement celle du VIe siècle que l'on peut situer tous les bâtiments explorés jusqu'ici. On peut supposer que la rénovation des remparts fut effectuée à cette même époque. Le fort remontant à la basse antiquité fut évacué et peut-être dévasté vers la fin du VIe siècle ou dans les premières décennies du VIIe, comme ce fut le cas de la plupart des forteresses illyriennes.

Les couches de l'horizon culturel médiéval ont été moins bien conservées sur les surfaces explorées, par suite d'une forte action de l'érosion, de façon que pour l'instant il n'est pas possible d'en faire une analyse stratigraphique détaillée. À en juger par les premiers résultats obtenus qui ne sont pas encore suffisants pour permettre des conclusions définitives, les objets mis au jour de cet horizon pourraient être situés dans la période comprise entre le Xe siècle et les premières

décennies du XIIIe. Dans ce cadre chronologique, fixé surtout sur la base des objets de céramique qui y ont été découverts, on peut distinguer deux phases principales. La phase plus ancienne contenant des objets de céramique qui n'ont pas été trouvés dans les couches de la Gradina, pourrait comprendre le Xe siècle et une partie du onzième. La phase moins ancienne correspond à une époque allant de la fin du XIe siècle jusqu'aux premières décennies du XIIIe et elle coïncide chronologiquement avec les couches de la Gradina.

Sur la base de ce que nous venons d'exposer on peut conclure que l'espace du fort de la basse antiquité n'aurait été peuplé de nouveau qu'au Xe siècle. Il existe, cependant, des indices selon lesquels cet espace aurait reçu sa population un peu plus tôt, au cours du IXe siècle, mais c'est un fait qu'il faudra vérifier par des explorations ultérieures. La première agglomération médiévale était défendue par les remparts bâtis dans la basse antiquité qui furent probablement

renovés au moyen âge. Vers la fin du XIe siècle tout le plateau au sommet de la Gradina fut ceint partiellement de palissade fortifiée et de murs en pisé et, partiellement, de remparts construits en pierres sèches. Grâce à ces travaux, l'ancien fort fut élargi et renforcé. Après que, vers 1127, au moment des combats serbobyzantins, ces remparts eurent été démolis et incendiés, un nouveau château fort de Ras fut construit au sommet de la Gradina et entouré de remparts de maçonnerie, bâtis avec des pierres. Les portions de l'espace situées sur les pentes orientales et ceintes de murs remontant à la basse antiquité, prirent alors la fonction de faubourgs fortifiés. Pour l'instant, la question de savoir si et dans quelle mesure on renova les anciens remparts et construisit de nouveaux ouvrages reste en suspens. Quant à la dévastation du château fort de Ras dans la quatrième décennie du XIIIe siècle, des données certaines nous ont été fournies par les fouilles effectuées dans la Gradina.